

ուր բապամիշ տաղուկութեմէ քըռթրւած՝
չուսկ կամգ կ'առնու շեմքը ամդութիմ նոր ամռու.
բայց ողջափ նա փախչի մութիմ մէջ նեռում,
դու չէ շատ ուշ՝ կայ դեռ ես յոյն փօրկութեած.
Աստուած տեսմէ զիմքը վըրած մութ ժամրած՝
որ կը տամի զիմք դէպ ի զիրլ մահուած:

Եւ ծագելով յամկարծ օցոյլ մ' հրաշալի
Մարսաֆմերու մըթութեած մէջ ամաւոր,
կըրմայ ուզած ասեմ տալ թե մրեշտակի
Այլ իր տեսած մուլոյմ ժամրու մէջ մոյր:
Եւ իմազէս որ տեսմելով խործ այլ լուսեն
Դիսաւորմ այլ գառնայ թրէջէմ մեծ աստղին.
Քըրիմզ մը մրզօր, զըսեմ ու ըըթի,
Նոյնակս նորիմ դամանայ իրեմ Արաղիթ:

Թրդմ. Հ. Արշէն ՂԱԶԻԿԻՆԸՆ

ՀԱՅՔ Ս. ԳՐՈՑ ՄԷՋ

« Պատուէր տուք յիթէ
« Արարատեած թագաւոր
« բութեամցն և Ասրամա-
« գեամ զնդիմ»:
Երեմ. ԾԱ. 27:

ՍՍ. ԳՐՈՑ մէջ կը հանդիպինք հա-
տուածի մը՝ որ մեզ համար բաւական կա-
րեւորութիւն ունի. այն հատուածն է Երեմիա
մարգարէի զլ. ԾԱ. 27 համարն, որ կըսէ.
« Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թա-
գաւորութեանցն և Ասրանագեան զնդին ։
Բանասէրք — ազգայինց թէ օտարք — այն-
պէս ըմբռնած են՝ իր թէ Երեմիա այս խօս-
քերով ակնարկիլ ուզած ըլլայ զէյաստան
և Հայոց թագաւորութիւնն. այսպէս և Գա-
րագաշեան իւր ո Քննական պատութիւն
Հայոց ։ կարեւոր զորդոյն մէջ (Հա. Ա)՝
պաշտպան կը հանդիսանայ նոյն զաղափարին։
Սակայն փութանց ըսել՝ թէ շարաշար կերպով
կը խարուինք ամէնքս ալ. վասնզի Ս. Գրոց

Երայական բնագիրն ունի Միհենի անուամբ
երկիր մըն ալ, — մամինոր Արարատ, Միհենի
ու Աշբեաց. = « Թագաւորութիւն Արարա-
տայ, Միհենոյ և Ասրանազայ ». — զոր Պշիտոն՝
Ս. Գրոց ասորական բնագիրը՝ թարգմանած
է Արմենի = « Հայաստան », — մացուարո
դԱրարատու ուշէն Արմենի, ուշէն Աշբեաց =
« Թագաւորութիւն Արարատայ և Հայա-
տանի և Ասրանազայ ։ » Ուստի Երեմիայի
ժամանակ անծանօթ կը տակաւին Արմենիա
կոչումն, այլ՝ Միհենի անուամբ միայն ծա-
նօթ կը Հայաստան, որ կը տարածուէր Ուր-
միոյ լճէն մինչև Վանայ ծովուն զովիրն, և
որոյ բնակիչը (Հայը) ետքէն ձուլուեցան « Ար-
արարատեան թագաւորութեան և Ասրանագեան
զնդին », եթէ ոչ ամբողջութեան՝ գլխ մէկ
մասին հետ: Ահա այս ձուլումէն ետքն է
որ Արմենիա բնդհանուր անուան տակ ծա-
նօթ է այն միացեալ թագաւորութեան երկիրն,
որ « Հայաստան » կոչուած է մերիններէն: «
Հայաստանի բնիկ անունը Միհենի բենեպածեն
արձանագրութիւններէն ծանօթ է մեզ, հնա-
գոյն Մանենա ձեւով, իսկ ծովովուրդն՝ Ման-
եայո = « Մանենացիք = Հայաստանցիք ».
Արդ Երեմիայի յիշեալ հատուածին սարու-
բէն բնագրին վրայ յենով կրնանք՝ ենթա-
զրի, թէ ի սկզբան Հայոց բնավայրի եղած
է բաս բենեպարաց մարու Մանենայ =
« Երկիրն Մանենացոց », այսինքն ինչպէս
ըսմնց վերը, Ուրմիոյ լճին և Վանայ ծովուն
մէջանեղն եղած տարածութիւնն. բաս որում
զօրաւոր ապացոյց մը չկայ հաստատելու՝
թէ Հայը փոխազիք գաղթականներ ըլլան,
ինչպէս կ'ընդանին արդի զիանականը՝ Հե-
րոդոտոսի սա խօսցէն հետեւցընելով.՝ Ար-
մենօ: Փրացն ձուուօ: = « Հայը ի փոխազիոյ
գաղթեալք ։ » Արդէն մեծամուս Գարագա-
շեան իրաւամբ կը հակառակի՝ Հերոդոտոսի
այս հատուածին վրայ չէնք բարձրացընող
գիտնականաց խմբին գեմ, ըսելով կարուկ
կերպով, թէ « այս կարծիքն, ըստ մեզ, պատ-
մական հիմ չունի ։ » :

1. Հմատ. Կ. Յ. Բառամշեան. Տուագական
արձանագրութիւն Մանենացիք, Վճնետրէ
1897, 1-2:

2. Հերոդոտոս, ի. 75:

3. Քննական պատմ. Հայոց, Ա. ա., 40:

Ուրիշ տեղ ցոյց առևինց՝ թէ Արմենիա անունը յառաջ եկած է երբայիրէն հար ոս «լիտան» բառին, Միհենի անուան հետ միասնակին. այսպէս՝ Հար-Միհենի եղած է Արմենի, որ կը նշանակէ «լիտան Միհննոյ» ոս «լիտանյին Հայաստան = բարձրաւանդակ Հայաստանի»: Բայց հակառակ այս ցուցման, որ պարզապէս հետեւողովեթին մքն էր երբայիրէն բառապրոց, այսօր կը յաւելունք, թէ ըստ Darmesteterի՝ Արմենիա անունն արուեստական կերպով կազմեւած բառ մըն է. այսինքն, երբ Պարսիկը իրենց մեծ արշաւանքներով նուաճեցին՝ ի մէջ այլոց՝ վերոյիշեալ Արարատ և Միհենի երկիրներն, այս անուններն ալ անհետացան և զաղղիցան գործածութենէ, սրուն անմիջապէս յաջորդեց Արմինա անունն. արզ այս վերջին Արմենա ձեւը կազմուեցաւ պարսիկան պաշտօնաւանց մէջ, երկու հին անուններն՝ Արարատ և Միհենի՝ իրարու հետ միացնելով, և եղաւ Այ(արատ)-Միհ(նի) ։ Արմին²: իրօց ալ Արմենիա անուան ամենատհին յիշատակութիւնը կ'ըլլայ միայն թեհիստունի զարեհեան սեպածեւ արձանազրովթեանց մէջ, այն է, Երևանի մարզաբուժեան զրուելին (իրը 585 նախ քան գթ.): վախուն տարոյ մը չափ ետքն: Արքեն հաւանական է որ իրաւունք ունենայ Darmesteter, մանաւանդ երր նկատենք՝ թէ թեհիստունի արձանազրովթեանց մէջ Հայոց յիշատակութիւնը կ'ըլլայ, Դարսիկի՝ Հայոց գէմ մղած պատերազմին ասթիւ, որ պատահած է 320ին նախ քան զիրիստոս. այնուհետեւ Հայաստան անցաւ Պարսիկ լծին տակ, իրբու հարկատու իշխանութիւն:

Տեսանց, թէ Ս. Գրոց երբայական բնազրին Միհենի անուանած երկիրն էր «Հայաստան», և գործածուած է նոյն իսկ նշանակութեամբ. արդ բնչ կին «Արարատան թագաւորութիւնն և Ասցանազեան գունդն»։

«Արարատան թագաւորութիւնն» ոչ այլ ինչ էր, բայց եմէլ Ուրաշտու կամ Ուրարտու

անուամբ ծանօթ Ասորեստանի հիւսիսային կողմը զրաւած մեծ պետութեան մը, այսպէս ըստնց, կեղրնական վարչութիւնն. վասն զի բռն աւրութիւնը կը բաժնուէր բազմաթիւ փոքրիկ նահանգներու և զաշնակից անկախ թագաւորութեանց, որնց պատերազմի ժամանակ կը միանային՝ թշնամոյն գէմ զնելու համար: Այս մասին զաղափար մը տալու համար ըստնք միայն, թէ Շամշի-Ռաման (825-812 նախ քան գթ.): Ուրարտուի զաշնակից Նախի կոչուած երկրին վրայ յարձակելով, անոր մէջ՝ երեսումի մօս թագաւորներու յաղթեց, զար յանուանէ կը յիշատակի իրեն թողած մէկ արձանազրութեան մէջ, հանգերձ անոնց մայրացաղաք-ներով: Ասորեստանեան արձանազրութեանց մէջ յիշուած Ուրարտու երկիրն՝ Նախիի – որ Վանայ ծովուն հարաւային կողմը կը տարածուէր – հիւսիսային կողմը Կ'իյնար, այսինքն՝ մեր ազգային մատենազրաց «Արարատ» անուամբ յիշած աշխարհին տեղը բռնած էր, որով ետքէն ալ՝ Ս. Գրոց միշոցաւ նոյն «Արարատ» կամ «Արարատ» ձեւն ստացաւ Ուրարտու անունն: Ուշտու կամ Ուրաշտու ձեւն յատու էր Բարեկացւոց, իսկ Ուրտու կամ Ուրարտու՝ Ասորեստանայց, նշանակիու համար Խալքիացւոց կօր ազգն, որնց Հայաստանի մէջ՝ ի մասնաւորի Վանայ քարամային վրայ՝ այնքան յիշատակարաններ թողած են: Անուանս Ս. Գրոց մէջ «Արարատ» ձեւով կիրարկութիւնը՝ մոտած է ուղղակի Ասորեստանցներէ, առ նուազն ժ դարու մէջ. վասն զի, եթէ Բարեկացւոց ազգեցութեան տակ մտած ըլլար, այն առեն պէտք էր որ «Արարատ» ձեւն ունենար հան, նկատելով որ Բարեկոնեան ձեւն է Ուրաշտու, շով: Արգ այս Արարատու անունն Ասորեստանայց լեզուաւ, որ սեմական լեզուաց հնագոյն ներկայացուցիչն է, – ոչշտու կամ ուրտու բառէն ձափած ըլլարով՝ կը նշանակէ «կեղրոն, բարձրութիւն, բարձր», որ շատ լաւ կը յարմարին նոյն

1. Տուպպէն. արձներ. Մանազկերտի, էջ 2:

2. Journal asiatique, 1891. Ա, էջ 140-144:

զաւարին զրից։ Աշուրրահիպալ թագաւորին (668—626 նախ բան զԲ.) մատենագարառն էն գանուած Ասորեստանեայց լեզուի բառարանի մը համեմատ, որ աղիւսեայ պնակիտներու (tablettes) վրայ զրուած է մասնաւոր խնամքով մը, ուրուոց հոմանիշ է բիշա տառախմբին¹, որ՝ ասորեստաներէն

արդ, երկրորդ սինակին մէջի զաղափարանշանը կը կարդացուի նաեւ Աքրադ, որ ծանօթ Աքրադացոց երկրին անունն է, և կը նշանակի և ամուր, կարծր», հակարգութեամբ անպատի և զաշտի, այն է ժայռ, լեռ։

Ասոնցմէտ կը հետեւի որ սիալ է պր. Գիշերուկի այն կարծիքն, որով կ'ըսէ, թէ «Արարատ ասորեստանեան լեզուով լենազատան կը նշանակէ²». Նոյնպէս սիալ է համեմատեին «Արարատ» բառն Ասորեստանեայց Արաւի = «Սանդարամեաթ» բառին հետ, որոնց և աչ մէկ խնամութիւն ունին իրարու հետ, ինչպէս հերքեցի բառնանական նամակաւ մը, որ հրասարակութեան արձանացաւ³։

Գալորվ «Ասքանազեան գնդին», այս ալ միւնիերուն նման՝ առանձին և անկախ թագաւորութիւն մըն էր։ Այս «Արգանազ» անուան կը հանդիպինք Ա. Գրոց ազգաբանութեան մէջ ալ, ուր կ'ըսուի՛ թէ Գումերի երեց որդիներէն մին էր Ասքանազ, այսինքն՝ թուն Յաքեթիր⁴։ Ասոր մօտ անուն մըն ալ կայ Դանիլի զրին մէջ. «Եւ ասէ թագաւորն ցԱսիանէզ ներբենապեսն իւր . . .⁵», ուր պէտք է սրբազրել «Ասիանէզ» անուան և կարգալ՝ Ասքանազ. այսպէս սիալ են նաեւ երբայական բնագիրն, Պշիտոն, Վուլգատան,

բուզնս = ա ծիծ, ստինց» բառին հետ եթէ նմանութիւն չունի, պէտք է ուրեմն աղերս ունենայ րիշ(?)ուս = «բրուր» բառին հետ. բայց աւելին կայ. յիշեալ աղիւսեայ շատ նշանաւոր և աշխարհիս ամենահին բառանին մէջ՝ այսպէս զրուած է խնզրոյ նիւթ եղող բառն.

Եօթանասնիցն, և այլն, որոնց ամէնն ալ զրած են փ-ով կամ ֆ-ով, փոխանակ զրելու ց-ով. զարմանալի է նաեւ որ Պշիտոն զրած է Աչփող։ Այս սիալումն յառաջ եկած է հաւանականաբար՝ երբայցի զաղափարող-ներու անուշաղորութենէն. վասն զի երբայցերէն Ծ (փէ) տասը շատ զիւրաւ կրնայ շփոթուիլ Ծ (քաֆ) տապին հետ, իմէ միջին կեռ գծիկը չզրուի մոռացմամբ։ Բայց որո՞նց կին «Ասքանազեանց»։ Խնզիրն հոս է։ Զեմ կրնար ըլմանել՝ թէ ինչպէս զրեմէ բոլոր զիստականց այս Ասքանազեանները կը շփոթեն՝ թիւթանիոյ միւս Ասքանազեանց հետ, որոնց իրօց ալ փոխպական սերնդէ էին։ Այս սիալն յառաջ եկած ըլլալու է անշուշչ՝ երկու անուանց իրարու հետ ունեցած պատահական նմանութենէն. վասն զի նիկամի-զիոյ և թրուսայի մէջ տեղը գտնուած նիկ-կիոյ լիճն (= իզեհի գօղիչ)՝ հին ատենը կը կոչուէր «Առառնա» (Ասկանիա), և այս անուամբ՝ հին աշխարհազէտք կը ճանչնային զաւառ մը, ուր կը բնակէնն Փոփւզացիք և Միւսացիք⁶. Նոյնպէս և արեւմտեան թիւթանիոյ մէջ՝ «Ասկանիոս» անուամբ զեն մըն ալ կը յիշեն Պլինիոս⁷ և Պալումէոս⁸. Ասոնցմէտ զատ՝ Փոփւզիոյ միջին մասին մէջ կը յիշուի նաեւ «Ասկանիա» անուամբ ու-

1. Հմմու. Delitzsch, *Assyrische Lesestücke*, Leipzig 1883, էջ 84, առև 84 = Տ. 74.

2. Հանդ. ամսօրեայ, 1898, էջ 43.

3. Տես Բիշրակին լրագիր, 25 Յունիս 1898:

4. Յունունդք, Փ., 3:

5. Դանիլէ, Ա., 3:

6. Հմմու. Հոմերոս, Իլիական, Բ., 862 և այլն։ Սորաբ. ՓԲ., 554: Պլին. Բն. պում. Ե, 40. և այլք։

7. Անդ:

8. Պալում. Ե, 1, 4:

ըիշ լիճ մըն ալ¹։ Պլինիոս՝ պատմական Տրովազյի առջեներն այս անուամբ կղզեաց խումբ կը յիշէ, իսկ Տրովազյի և Լիսիոյ սահմաններուն վրայ՝ նոյն անուամբ նաւահանգիստ մըն ալ կը յիշատակէ²։ Արդ, այս անենէն բացայաց կերպով կ'երեւայ՝ թէ Հին Բիբլանիոյ և Փոփոքիոյ մէջ «Ազգանազեան» ազգի մը գոյութիւնը կար, բայց աւանդութեան մը համեմատ՝ Ենէի որդին Ասկանիոս միանալով Հեկտորի որդույն Սկամանտրիոսի հետ, Տրովազյի մէջ միապետութիւն մը հաստատեց³. արդ, ասկէ ծագեցան Բիբլանիոյ և Փփիցիոյ մէջ «Ազգանազ» անուամբ ծանօթ բոլոր վայրերուն և ազգին անունները՝ կան ոմանը, որ մինչեւ իսկ Ա. Գրոց այս անունն ակնարկութիւն կը կարծեն «Գերմանիոյ», վասն զի Գերմանիոյ հիմսային կողմ՝ այս անուամբ հարստութիւն մը կար, միջին գարուն։ Այս սխալ նենթարդութեանց կարգին է նաև այն՝ որ Մեծ ծովու հին անունն Ազեննու կամ Երբահինո՞ ծագած կը կարծեն «Ասկանիոս» անունին։

Շարայարելի

Կ. Յ. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.

Ա.ՑՈՒՄԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԵՒ ԱՅՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ

ԱԸՈՒՄԵԱՆՑ, հաւասար Վարդանանց և վահանեանց սիրելիք և պատուեալը յաղգիս, մինչեւ իսկ առանձին յիշատակութեամբ և շարականաւ եւս հոչակեալը. մեր եկեղեցեաց մէջ, և իրենց արիական նահատակութեամբ ոչ նուազ արժանիք տնմահանալու մերքաբան նղղինայ կամ պերճաբան ֆարպեցւյն զրչաւ, գդրախտաբար միայն ի տո-

նական ճառից և ի վկայաբանութեանց ծանօթը են մեզ։ Սյոյն անուամբ կը յիշուին առ մեղ երկու խումբը նահատակաց, մին քան զմիւն պահծալից, որոնք գրեթէ 400 տարիներու անջրպետով մի բաժնուած են յիշերաց։ Այս տեղ մեր խօսքն հնոց մասին է, որը ընդհանրապէս գորավարց մակրով ծանուցեալը են, և որոնց նահատակութեան ծամանակն և այլ պարագայց լուսաբանուած չեն բոլորովին։ Մինչ ընդ հակառակն երկրորդ Աստոմեանց նահատակութեան ժամանակն և այլ մանրամատն հանգամանք՝ աւելի ծանօթը են և ստոյդ, հաստատեալը ժամանակակիցից պատշաճ վկայութեամբց¹։ — Արդ, ներկայ համառուս զրութեանո նպատակն է, որըն հնար է, լոյս սփոն առաջնոց վկայաբանութեան մի ցանի մութ կէտերուն վրայ։ Մեր ընելի Աստոմեանց մասին, — ենթարկեալ աման՝ ըստ սովորական կարծեաց՝ Ե զարու կիսուն (յամ 448—450) պատահած անոնց նահատակութիւնն², — ոչ միայն ժամանակակից պատմից՝ այլ և յետազայց եւս ամենեւին յիշատակութիւն չեն ընել. միայն Ճառընտիրներուն³ մէջ, և աւելի համառուս թայսմաւորաց՝ մէջ (թ Նաւասարդի, Ժթ Օգոստոսի), կը գտնենց իրենց վկայաբանութիւնը, որ և լոյս տեսած է Սովերաց Ժթ հատորին մէջ, յէլա 69—82, ըստ Բ ճառընտիրն, հտեւեալ ինորագրով. «Վկայութիւն սրբոյն Աստոմայ և որդույ իւրում⁴ և Վարսայ⁵, և Ներսէի և Վարձաւորին⁶»։

1. Յովէ. կաթող. Պատմութիւն, և այլն, Երուսաղէմ՝ 1867. իշ. յէլա 156—9. Թովզմ. արծը. Կ. Պոլիս (ի Միջագիւղ), 1852։
2. Զամշեան, Պատմ. Հայ. թ. 15, 20, 24. Աւելիան, Վարք սրբոց, թ. ծառաթ. 87։
3. Ճառընտիրք՝ Բ (Պթ. իրը ի Ժթ շաբաթ, էջ 21). Ի՞ն (Պթ. յԱնշահի Պատմութեականի, էջ 325). ԼԳ (էջ 323). ԺԱ (էջ 330). ԺԵ (էջ 44)։
4. Յանիմաւորք՝ Դ, Զ (Կիրակոսի Արեւելցոյ), Թ, ԺԸ, և կ այլք։
5. Ճառընտիրք չեն յիշեր Աստոմայ սրբույն անունը. Յայսմաւորք (Ժթ. 4 ի) կը կուն գոյն «Վարսոյ», այլ հաւանորէն հետեւեալ մասունք չփոխութիւն մէ այդ։
6. ԼԳ ճառընտիրն «Վարդան» կը գրէ փանակի Վարսայ։
7. Հետաքրքրական և Տաշեանի ցուցակն

1. Ալպիանոս, Արշաւանք Ազերս. Ա., 29.
2. Պլին. Բն. պատմ. Ե, 32 և 38.
3. Դիոն, Հազիկ. Ա., 65.